

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMLERİNDE ANTALYA KALEİÇİ VE ÇEVRESİ

Evren DAYAR*

Received: 12.03.2020; Final Text: 15.10.2020

Anahtar Sözcükler: Antalya; 19. yüzyıl;
Kaleiçi; kentsel görünüm.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine eklenmesi ve 19. yüzyılın başlarından itibaren buhar makinesinin deniz taşıtlarında yaygın olarak kullanılması Doğu Akdeniz liman kentlerinin önemini arttırmıştı. Bu dönüşümden en çok etkilenen kentler ise art bölgelerinde üretilen artı ürünü bu dönemde yapımı tamamlanan demiryolları vasıtasıyla yine bu dönemde modernleştirilen limanlarına taşıyabilen kentler olmuştu. Esasında her iki inşaa faaliyeti birbirini takip ediyor, genellikle demiryolu inşasından sonra limanın imarı geliyordu. Örneğin İzmir'in ekonomik gelişimi yüzyılın ortasında kenti Aydın ve Kasaba'ya bağlayan iki demiryolu hattının açılmasıyla yeni bir evreye girmiş, bunu modern limanın yapımı izlemiştir (Syret, 2009, 50). İskenderiye-Kahire demiryolu hattının 1854'te çalışmaya başlaması ise İskenderiye limanının modernleştirilmesini gerektirmiş (Ilbert, 1999, 159) benzer gelişmeler 1872'den sonra Selanik'te yaşanmıştı (Mazower, 2005, 229). Kısacası, demiryolu ve limanların yapımı Akdeniz'in ticaret haritasını yeniden biçimlendirirken, imparatorluğun liman kentlerini ekonomik ve demografik olarak büyütmüş, bu gelişme, kentsel alanda genişlemeye ve büyük bir dönüşüme yol açmıştı (Hastaoglu-Martinidis, 2010, 115-6).

19. yüzyılda Osmanlı liman kentlerinin görünümünü değiştiren bir diğer gelişme Tanzimat Fermanı'nın ilanıydı. Devleti ve toplumu modernleştirmeye yönelik çabanın ürünü olan fermanla, Batı'nın tekniğinden ve kültüründen faydalanarak geri kalmışlığın izlerini silmek amaçlanıyordu. Bu amacın kent alanındaki izdüşümü ise Batılı bir kent inşa etmektir. 1839'da yayımlanan ve çıkmaz sokakların ortadan kaldırılmasını emreden Divan-ı Hümayûn ilmühaberiyile ilk defa yazılı hale getirilen kentsel batılılaşmanın ilkeleri önce İstanbul'da uygulanmış, yüzyılın ikinci yarısından sonra imparatorluğun bütününde tatbik edilmeye çalışılmıştı (Yerasimos, 1999, 1-8; Tekeli, 1999, 20-8).

* Antalya Metropolitan Municipality, Antalya, TURKEY.

1. Esasında kent tarihçiliğinde bu iki eğilimden sadece birini başat kabul eden tarih yazıcılığı geçtiğimiz birkaç on yılda eleştirilmiştir. Sözgelimi sadece yerle ilişkin ayrıntıların vurgulandığı içe kapalı tarihler mukayese ve tartışmaya imkân vermediği (Eldem vd. 2000, 10); genel eğilimleri başat, yerelin etkisini tali kabul eden tarih yazıcılığı ise “yerelin renklerinin soluk ve gölgeli olduğu bir tablo ortaya koyduğu için” eleştirilmiştir (Kolluoğlu ve Toksöz 2015, 3). 19. yüzyılda İzmir nıhtımının inşa sürecinde yürütülen tartışmaları ele alan Zandi-Sayek ise görünüşe göre ithal edilmiş kentsel müdahalelerin bile yerel tarihin ve güç ilişkilerinin izlerini taşıdığını vurgulamıştır (Zandi-Sayek, 2000, 75).

Öte yandan bu iki gelişme imparatorluğun bütün liman kentlerini benzer şekilde ve yoğunlukta etkilememiştir. Örneğin görece yalıtılmış konumu nedeniyle Antalya, liman kentlerinin ekonomik işlevlerini dönüştüren gelişmelerden sadece belirli dönemlerde ve sınırlı olarak etkilenmişti. Bu nedenle, 19. yüzyılın hiçbir döneminde İzmir, Selanik veya İskenderiye gibi “muazzam bir nüfus artışına” sahne olmamış, Hıristiyan ve yabancılar nüfusun çoğunluğunu oluşturmamıştır (Keyder vd. 1994, 138). 1830’da 9.624 olan kent nüfusu, 1840’ta biraz azalarak 8.784’e düşmüş, 1869’da 14.194 olmuş, yüzyılın sonlarına doğru 25.000’e çıkmış, 20. yüzyılın başlarında ise 15.662’ye gerileyerek düşüş eğilimine girmişti (Dinç, 2017; NFS. d. 3190, 3205; Ruzname-i Ceride-i Havadis, 10 Şevval 1285; Cuinet 1892, 860; KVS. 1317, 192). Bu uzun dönemli tablo, Antalya’nın dünya ekonomisinin genişlemesinden istikrarlı bir şekilde etkilenmediğini göstermektedir.

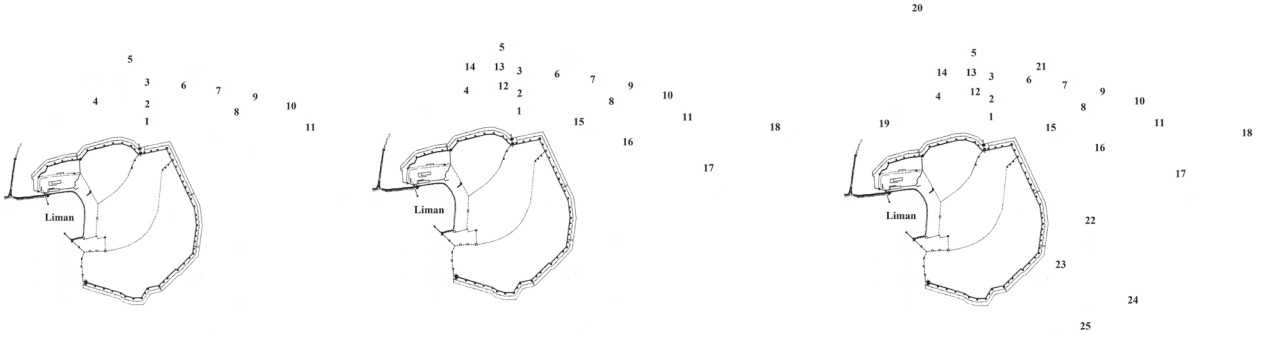
Üç tarafından yüksek dağlarla kuşatılmış coğrafyası ve deniz seyrüseferi için çok müsait olmayan körfezi nedeniyle kent, merkezi devletin “taht-ı nezâretinden” de uzak kalmıştı (MVL. 670-32). Üstelik bu uzaklık, 18. yüzyılın sonlarından itibaren kente hâkim olan ve başkente iki defa isyan eden Tekelioğulları döneminde artmıştı. Antalya’nın başkente uzak ve görece yalıtılmış konumu, merkezi devletin kent üzerindeki etkilerini sınırlamıştı.

Bununla birlikte, harici gelişmelerin etkilerine çok açık olmaması kentin bütünüyle kendi içene kapalı olduğu anlamına da gelmiyordu. Zira Antalya –belirli bir süreklilik ve yoğunluk göstermese bile– 18. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp bir sonraki yüzyıla damgasını vuran birçok dönüşümden etkilenmişti. Taşrada ayanların yükselişinin, imparatorluğun dünya ekonomisine eklenmesinin, zorunlu kitlesel göçlerin ve nihayet Tanzimat döneminden itibaren artan devlet müdahaleciliğinin kentin görünümü üzerinde tesirleri olmuştu. Dolayısıyla kentin tarihi, bu genel dönüşüm süreçlerinin de bir parçasıydı.

Bu çalışma, imparatorluğun büyük dönüşüm geçirdiği bir çağda, görece yalıtılmış bir kale kentin mekânsal dönüşümünü, yerel gelişmelerin ve makro eğilimlerin bulunduğu bir ölçekte değerlendirmeyi amaçlamaktadır (1). Makalede Antalya’nın iki farklı dönemi –ayanların Antalya’sı ile tüccarların Antalya’sı– tasvir edilip karşılaştırılacak, 19. yüzyılda Doğu Akdeniz liman kentlerinin dönüşümünü tetikleyen koşulların ve Tanzimat’ın kent reformlarının Antalya’yı ne şekilde dönüştürdüğü ya da dönüştüremediği tartışılacaktır.

ANTALYA: DOĞU AKDENİZ’DE YALITILMIŞ BİR KALE KENT

II. Attalos’un Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmak için MÖ. II. yüzyılda kurduğu Antalya, 16. yüzyıla kadar Doğu Akdeniz’in önemli liman kentleri arasında yer alıyordu. Bunda, limanın doğal ve korunaklı yapısının yanı sıra kentten denize güvenli bir şekilde ulaşılabilme özelliği belirleyici olmuştu. Kentin tarihsel çekirdeği ve iskân alanı ise limanın batısında başlayan ve bir miğfer şekli alarak doğuya uzanan sur duvarlarıyla çevrelenmişti. Selçuklular döneminde de surlarla çevrili kapalı bir kent olan Antalya, 15. yüzyılın sonlarından itibaren fiziki açıdan gelişerek sur dışına çıkmaya başlamış, çarşının sur dışında yer alması bu gelişmede etkili olmuştu (Emecen, 1991, 234). Ne var ki 16. yüzyılın başlarında Mısır’ın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi kentin transit liman olarak önemini ortadan kaldırmış (İnalçık, 2003, 130-4), bu nedenle surların dışına genişleme eğilimi sınırlı kalmıştı. Bu dönemde Antalya, nüfusu beş

Resim 1. Antalya'nın sur dışı mahalleleri ve gelişme istikameti (sırasıyla 16. yüzyılın ikinci yarısı, 18. yüzyıl ortaları ve 19. yüzyıl sonu):

- 1) Bali Bey 2) Demirci Süleyman 3) Keçi Bali
- 4) Elmalı 5) Âşık Doğan 6) Arap Mescidi 7) İğdir(li) Hasan 8) Takyeci 9) Sofular
- 10) Şeyh Şücaaddin 11) Kızıl Harim 12) Tahıl Pazarı 13) Sağır Bey 14) Kızılsaray 15) Çavuş Bahçesi 16) Şeyh Sinan 17) Demirci Kara 18) Meydan 19) Teşvikiye 20) Osmaniye
- 21) Yüksek Alan 22) Rağbetiye
- 23) Yeni Mahalle 24) Demirci Kale
- 25) Fener Üstü.

bin dolaylarında, sur dışı iskânın çarşının çevresi ile doğusundaki birkaç mahalleyle sınırlı olduğu orta büyüklükte bir Anadolu kentiydi (Karaca, 2002, 123).

Antalya daha sonraki dönemlerde de imparatorluğun önemli kentleri arasında yer almamıştı. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde kentin nüfusu on bin civarındaydı (Karaca, 2002, 123), sur dışı iskân ise doğuya doğru biraz daha genişlemişti (**Resim 1**). Ancak bu büyüme eğiliminin istikrarlı olduğu söylenemezdi. Çünkü iki yüzyıl boyunca kentin nüfusu o kadar az artmıştı ki hastalık veya istila gibi olağanüstü her gelişmenin büyük kayıplara yol açması kaçınılmazdı. Dolayısıyla, Raymond'un Arap kentleri için ifade ettiği gibi, nüfus artışı veya kentin büyüme eğilimi –muhtemelen– kısa ya da uzun sürmüş düşüşlerle sık sık kesintilere uğramıştı (Raymond, 1995, 30).

Bununla birlikte kent 18. yüzyılda imparatorluğun genelinde yaşanan siyasi dönüşümlerden etkilenmişti. Özellikle merkezi devletin güç kaybettiği ve bazı ailelerin imparatorluğun taşrasında güçlü bir iktidar odağı haline geldiği yüzyılın ikinci yarısında Antalya'nın tarihine bu aileler arasında yaşanan çatışmalar damga vurmuştu. Kent bu çatışmalarda birkaç defa el değiştirdikten sonra, 1784'te Antalya mütesellimi olan Tekelioğlu Bekir'in hasımlarını ortadan kaldırıp bu çatışmalara son vermesiyle istikrara kavuşmuştu.

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında kent imparatorluğun Batı Avrupa ile olan ticari ilişkilerinin artmasından da etkilenmişti. Bu dönemde Avrupa piyasasının gösterdiği güçlü talep nedeniyle Anadolu'da ticari amaçlı tarım yaygınlaşmıştı. Ancak Osmanlı ticaretinin artmasının asıl nedeni yüzyılın sonlarında Avrupa'yı saran savaş dalgasıydı (Kasaba, 1993, 23-4). Bu son gelişme Doğu Akdeniz'deki yaygın kaçak zahire ticaretinin ölçeğinin büyümesine yaramıştı. Yeni koşulların nimetlerinden en çok istifade eden ise tam da bu dönemde hasımlarını ortadan kaldırarak bölgenin istikrarını ve güvenliğini sağlayan Tekelioğulları olmuş, daha Bekir döneminde ailenin adı zahire kaçakçılığıyla anılmaya başlanmıştı (HAT. 1415-57840).

Tekelioğulları, 1793 ila 1812 arasında ailenin başına geçen Bekir'in kardeşi Hacı Mehmet'in idaresi altında etki alanlarını genişletmiş, Tavas, Alanya ve Isparta arasında kalan geniş bölgeyi denetimleri altına almayı başarmıştı (Corancez, 1816, 428). Aile, 19. yüzyılın başlarında Napolyon Savaşlarının Avrupa'da açığa çıkardığı zahire ihtiyacının neden olduğu ticari hareketlilikten de yararlanmıştı (Farooqi, 2005, 298). Babiâli ile ihtilafa düşmeden önce Tekelioğulları deniz aşırı zahire ticaretiyle ilgileniyor, hatta Hacı Mehmet –tıpkı ağabeyi Bekir gibi– “küffara” zahire sattığı gerekçesiyle Babiâli'ye şikâyet ediliyordu (C. ML. 254-10489). Bu dönemde

2. Esasında bu ailenin Babiâli ile karşı karşıya geldiği ilk olay değildi. Tekelioğulları daha 1779'da Bekir döneminde Babiâli'ye başkaldırmış, uzun bir muhasaradan sonra kent güçlükle ele geçirilmiş, Bekir ise firar ederek canını kurtarmayı başarmıştı (TS. MA. e. 704-37). Ne var ki 18. yüzyılın ikinci yarısında imparatorluğun taşrasında nüfuz kazanmış yerli aileler arasındaki dengeler çok çabuk değiştiğinden ve Babiâli bu aileler arasındaki çekişmeleri kullanmayı siyaset ittihaz ettiğinden, bir süre sonra Bekir affedilmiş ve bu defa sancağa mütesellim olmuştu (C. ML. 318-13068).

kent, güney doğusundaki bahçeler mevkiî hariç surlarının dışındaki en geniş iskân sınırına ulaşmış, dört tarafı Tekelioğullarının inşa ettiği han ve saraylarla çevrelenmişti.

Öte yandan, Tekelioğullarının kent üzerinde kurdukları hâkimiyet ve etki alanlarını geniş bir art bölgeye yaymaları bir süre sonra Babiâli'nin müdahalesine neden olmuştu. 1811 sonbaharında II. Mahmud Antalya'yı kendisinin atayacağı bir mutasarrıfla yöneteceğini açıklamış, ancak ailenin muhalefetiyle karşılaşmıştı. Sultan'ın kente hâkim olma ısrarı ise ailenin isyanıyla sonuçlanmıştı (2). Neticede sur duvarlarıyla tahkim edilmiş kentin fethi iki yıl süren ve sur dışı yerleşimleri tahrip eden bir kuşatmadan sonra güçlükle mümkün olmuştu (HAT. 1224-47829 A). İsyân bastırıldıktan sonra asiler ile destekçilerinin çoğu öldürülmüş, Tekelioğullarının hayatta kalan üyeleri Selanik'e sürgüne gönderilmişti. Böylece Babiâli uzun yıllar kenti yönetmiş, yerel desteği olan büyük bir ailenin Antalya'yla olan tüm bağlarını ortadan kaldırmak istemişti. Ancak Tekelioğullarının kentin fiziksel görünümü üzerindeki etkileri yüzyılın ortalarına kadar varlığını devam ettirmişti.

TANZİMAT DÖNEMİ ÖNCESİNDE ANTALYA'NIN GÖRÜNÜMÜ

Tanzimat Fermanı'nın ilanı arifesinde Antalya, sur dışında oluşan çarşı ile Kaleiçi olarak adlandırılan intra muros yerleşim alanının birbirinden ayrıldığı geleneksel bir kent görünümündeydi. Kent, haricindeki hendek ve perde surla ve onların gerisindeki dış sur duvarlarıyla kuşatılmıştı. Ortaçağ'a ait surlarının çizdiği sınırın dışında, varoş olarak tanımlanan alan kentin çarşısına, çarşının etrafındaki mahallelere, büyük Müslüman mezarlığına ve bahçelere ev sahipliği yapıyordu. Her iş dalının üyelerinin belirli alanlarda toplandığı çarşının merkezinde bedesten bulunuyor, merkezin çevresinde han, hamam ve cami gibi *mecma'-ı nâs* olan toplanma bölgeleri yer alıyordu. Kentin ana yerleşim alanı ise Kaleiçi'ydi. Tek bir dış kapı vasıtasıyla karaya açılan Kaleiçi'ni, dış ve iç kapılardan merkeze uzanan büyük caddeler, merkezden ya da büyük caddelerden mahallelere açılan daha küçük caddeler on altı mahalleye ayırmıştı (**Resim 2**).

Geleneksel kentin daha ayrıntılı bir tasviri, esasında bir istihkâm çalışmasının parçası olarak muhtemelen 1838'de çizilmiş *Resm-i Musattah'*ta çarpıcı bir şekilde verilmiştir (**Resim 3**) (3). Bu harita, Tekelioğullarının kent üzerindeki tesirlerini de gayet sarîh ortaya koymaktadır; bu nedenle Osmanlı taşrasının 18. yüzyılına damga vurmuş ayanların, bir Anadolu kentinin heyet-i umûmiyyesi üzerindeki etkilerini gösteren görsel bir belge niteliği taşımaktadır.

*Resm-i Musattah'*ta görüldüğü kadarıyla kentin kuzey varoşunda Tekelioğlu Hacı Mehmet'in yaptırdığı ve 19. yüzyılın başlarında saray adıyla anılan Müsellim Konağı vardı (**Resim 3**, no: 6). Hariciyesinde altlı üstlü kırk bir oda, dâhiliyesinde ise yirmi oda olan konağın karşısında köprüyle geçilen harem dairesi bulunuyordu (D. BŞM. MHF. D. 13237). Müsellim Konağı, Tekelioğullarına ait kentteki diğer yapılarla birlikte, imparatorluğun genelinde 18. yüzyılda ayanların yükselişle iç kalelerin boşaltıldığı ve geleneksel yönetim merkezlerinin yakınına ayan konaklarının inşa edildiği dönüşüm sürecinin Antalya'daki mimari kanıtları arasında yer alıyordu (Tekeli, 1985, 881). Konağın iç kaledeki yönetim merkezinden çok daha geniş bir alanda ve surların dışında inşa edilmesi, bu dönemde ailenin merkezi devlete alternatif bir güç odağı haline geldiğini gösteriyordu.

3. Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan haritanın tam adı "Bahr-i Sefid Sevâhilinde Kâin Antalya Kal'ası'nın Resm-i Musattahı"dır. Haritanın sol alt köşesinde "yüz zirâ-i Osmânî mikyâsıdır" denilerek ölçeği belirtilmiş, ölçeğin altında yön çizgileri gösterilmiştir. Haritanın üzerinde kimin tarafından ve ne zaman hazırlandığına ilişkin bir bilgi yoktur. Ancak haritanın Necip Paşa'nın muhassıllığı döneminde, 1838 yılında hazırlanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Paşa, Antalya'nın istihkâmını güçlendirmeye yönelik çalışmalar yapmış, 1838'de kalenin "bir kıta mücessem resmini" hazırlatmıştı (HAT. 1618-57).

Resim 2. Kentin nirengi noktaları ve 19. yüzyıl başlarında Kaleiçi mahallelerinin takribi mevkileri: 1) Cami-i Atik 2) Karatay 3) Ahi Kızı 4) Hasbalaban 5) Tuzcular 6) Cullah Kara 7) İskender Çelebi 8) Ahi Yusuf 9) Hatib Süleyman 10) Mecdüddin 11) Makbule İslam 12) Makbule Rum 13) Rum Baba Doğan 14) Müslüman Baba Doğan 15) Müslüman Cami-i Cedid 16) Rum Cami-i Cedid.

Resim 3. 1) Kemiklik Değirmeni 2) Kemiklik Bahçesi 3) Şarmpolden mürur eden sular 4) Menzilhane 5) Ali Paşa Kapısı 6) Müsellim Konağı 7) Harem 8) Müsellim Camii 9) Mevlevihane 10) Yivli Camii 11) Murad Paşa Camii 12) Kadim Aşiyab Yolu 13) Kebir Çilehane 14) Bekir Paşa Konağı 15) Lağoros Hanı 16) Nevbethane Kapısı 17) Yeni Han (Bekir Paşa Hanı) 18) Çarşı 19) Büyük Paşa Camii 20) Mektep 21) Müsellim Hanı 22) Balbey Camii 23) Hubz 24) Tekelioğullarına Ait İki Bab Hamam 25) Büyük Hamam 26) Tekelioğlu'nun İhraç Eylediği İki Kıta Ehaff-ı Tob 27) Hamam 28) Mezaristan 29) Karaköy 30) Balıkçıoğlu Bahçesi 31) Karakaş Camii 32) Zindan Tabyası 33) Akdem Mahal-i İhraç 34) Karaalioğlu Bahçesi 35) Alaca Köşk Tabyası 36) Hıdırlık Tabir Olunur Tabya 37) Tekelioğlunun İnşa Eylediği Çilehane 38) Yeni Camii 39) Balık Pazarı Kapısı 40) Balık Pazarı Hamamı 41) Tekelioğlunun İnşa Eylediği Kebir Ambar 42) Palamut Kapı 43) Merdivenli Kapı 44) Zindan 45) Ahi Yusuf Camii 46) Merdiven 47) Bahçe 48) Mubayaacı Konağı 49) Mermerli Köşk 50) Müceddeden İnşa Olunmakta Bulunan Sefinenin Resmidir 51) Dizdar Konağı 52) Tabakhane Kapısı 53) Tabakhane 54) Ali Paşa Konağı 55) Kadim Kadı Paşa Hanı 56) Mescit 57) Gümrük 58) Deli Abdurrahman Paşa Hanı 59) Elmalı Hanı 60) Gümrük 61) Hasbahçe 62) Payamlı Tabya (Harita: TSMA-E. 900-94).

Surların içinde kalan kentin karaya açılan kapısı Çarşı Kapısı olarak adlandırılan Kale Kapısı'ydı (D. BŞM. BNE. d. 16431). Kentsel ve kırsal dünyaları buluşturan bu alan ve çevresinde Tekelioğullarına ait Lağoros Hanı ile yine aileye ait birçok kahvehane ve dükkân bulunuyordu (**Resim 3**, no: 15). Kale Kapısı'ndan hareket edilip Bekir Paşa Konağı'na uzanan yolun solunda Bekir Paşa Hanı adıyla bilinen Tekelioğullarına ait Yeni Han, hanın bitişiğinde zahire ve erzak deposu işlevi gören lonca yer alıyordu (**Resim 3**, no: 17) (KK. d. 2458).

Yeni Han ile Müsellim Konağı arasındaki vakıf dükkânlarına ev sahipliği yapan alan Tahta Pazarı'ydı. Yeni Han'ın karşısında kentin çarşısı vardı. Değerli ticari eşyaların toplandığı ve ticaretinin yapıldığı, aynı zamanda tüccarlara ait eşyaların güvence altına alındığı, bu nedenle kapısı ve anahtarı bulunan kâgir bedesten geleneksel çarşının ana yapısıydı (HAT. 1224-47825).

Çarşı ile Tekelioğullarına ait hamamların arasında kalan muhit Yukarı Pazar, hamamların çevresi ise Aşağı Pazar'dı. Yukarı Pazar ile Bali Bey Cami arasında Tekelioğullarının yaptırdığı Müsellim Hanı vardı (**Resim 3**, no: 21). Bali Bey Cami'nin çevresindeki atölyeler, çarşıda her iş kolunun belirli bir alanda toplandığının kanıtı olarak Demircileriçi, Saraçlarıçi ve Çulhacılarıçi gibi isimlerle adlandırılıyordu (KK. d. 2458).

Çarşıdan kuzeye doğru hareket edildikten sonra karşılaşılan ilk yapı 18. yüzyılın ikinci yarısında Tekelioğullarının yaptırdığı, 19. yüzyılın başlarında Bekir Paşa Sarayı, kentin ele geçirilmesinden sonra yukarı konak adıyla anılan Bekir Paşa Konağı'ydı (**Resim 3**, no: 14) (AŞS. 1/12). Tekelioğullarının kentteki hâkimiyetinin en önemli alametlerinden olan bu konak, esasında ailenin 1779'daki ilk isyanının bastırılmasından sonra yıkılmak istenmiş, ancak muhtemelen mali nedenlerle bundan vazgeçilmişti (C. ML. 745-30351).

Bekir Paşa Konağı'nın çevresi, kentte sur dışı yerleşimin yoğunlaştığı alandı. 1830'larda bu muhitin merkezinde, Tahıl Pazarı ve Divan Piri mahalleleri yer alıyordu. Geleneksel kente ve çarşıya görece daha uzak bir konumda bulunan ve daha sonra tek bir isimle (Tahıl Pazarı Mahallesi) anılacak olan bu mahalleler, geçmişte Tekelioğullarının müttefiki olmuş isimlerin de aralarında yer aldığı yerel aristokrasinin konaklarına ev sahipliği yapıyordu. Bu mahalle haricinde, kentin kuzey varoşundaki diğer mahallelerin nüfusu esas olarak 1820 ve 1830'lardaki kitlesel göçlerle artmıştı.

Tanzimat döneminin arifesinde kentin güney ve doğusunda extra muros çok az yerleşim bulunuyordu. Buradaki mahalleler –nüfusu kitlesel göçlerle artan Şeyh Sinan, Demirci Kara ve Meydan mahalleleri gibi– esas olarak kente uzak, kırsal yerleşimlerdi. Bunların haricinde, bu alanın kuzey doğusunda Antikçağ'dan itibaren mezarlık olarak kullanılan mezaristan ile onu çevreleyen mahalleler vardı. Hadrianus Kapısı'nın karşısında Karakaş Cami'nden başlayıp batıya doğru uzanan alanda ise geleneksel Osmanlı kentlerinin sur dışı toprak kullanım kalıbı tekrarlanmıştı (Çelik, 2010, 2). Bu saha Balıkçıoğlu Bahçeleri ile başlıyor, Alaca Köşk tarafına gelmeden yerini Karaalioğlu Bahçe Kırığı'na bırakıyordu (**Resim 3**, no: 30-34).

Surların içinde kalan ve Kaleiçi olarak adlandırılan kentin geleneksel yerleşim alanı ise iki iç sur hattıyla üç bölüme ayrılmıştı. 19. yüzyılın ortalarında Kaleiçi'nde on iki mahalle vardı; bunlardan üçü Müslüman ve gayrimüslimlerin yaşadığı muhtelit mahallelerdi, geri kalan mahallelerde ise sadece Müslümanlar yaşıyordu (A.) MKT. 236-93).

Kaleiçi'nin kuzey mahallelerinde, kentin önde gelen bazı aileleri ile Mevlevi dervişleri ve debbağlar ikamet ediyordu. Ayrıca, Tekelioğullarına ait Mısırlı Mustafa Ağa Konağı ile Dizdar Ağa Konağı da bu bölümdeydi (D. BŞM. D. 8164). Nüfus yapısının yanı sıra, pek çok dini yapıya ve iç kaleye yakın olması ve fetih kitabesiyle donatılmış I. iç sur hattının gerisinde bulunması nedeniyle Kaleiçi'nin bu bölümü, kentlerin Müslüman aristokrasi ile zanaatkârların yaşadığı, dinsel yapıların ve hamamların bulunduğu şehristan olarak adlandırılan bölümlerine benziyordu (Özgeç, 2013, 87).

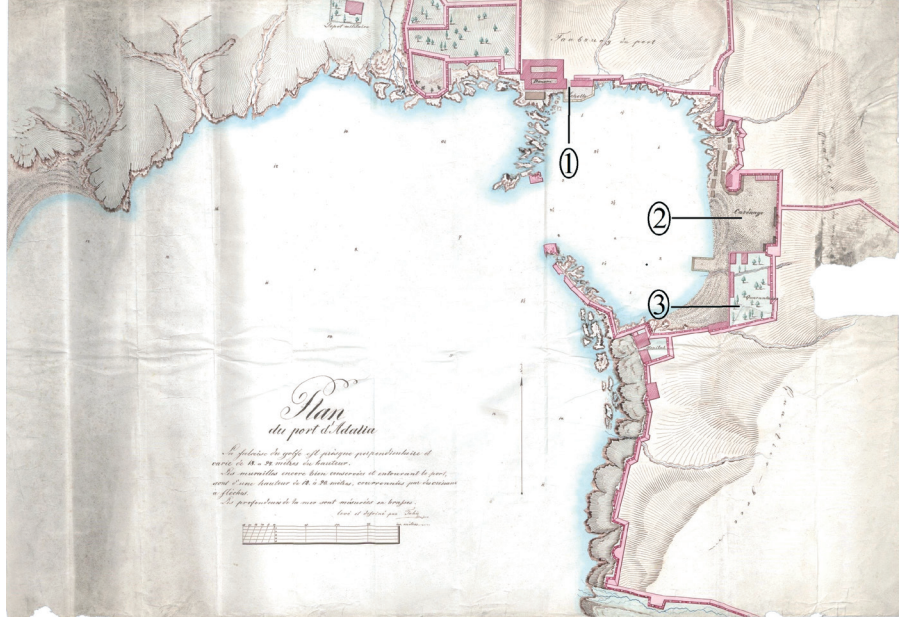
I. ve II. iç sur hattı arasında kalan ve Müslüman mahallelerine ev sahipliği yapan Orta Kaleiçi yapılarının en önemlileri, bölümün batısındaki Mermerli mevkiindeydi. Bunlardan ilki, Resm-i Musattah'ta temel çizgileri gösterilen Tekelioğullarına ait Mermerli Köşk'tü (**Resim 3**, no: 49) (D. BŞM. MHF. D. 13237). Mermerli Köşk'ün güneybatısında Kaleiçi'nin en büyük konaklarından Mubayaacı Konağı ve konağa ait bahçe vardı. Haritada tanımlanmış diğer yapılar ise Balıkpazarı Hamamı ile çevresinde Tekelioğullarına ait ekmekçi dükkânlarının sıralandığı tahıl ambarıydı. Bu ambar, Kale Kapısı'ndan başlayan Uzun Çarşı'yla irtibatlı bir noktada yer alıyor, limanın üzerinde yükselen Mermerli Köşk'e "bir kurşun atımı mesafede" bulunuyordu (**Resim 3**, no: 41) (D. BŞM. d. 8164; KK. d. 2458). Tekelioğullarının burada bu kadar büyük bir ambar yaptırmalarının nedeni, herhalde, ticari hareketlilik döneminde limandaki depoların yetersiz kalması ve liman ile çarşı arasındaki bağlantıyı daha kolay sağlamak istemeleriydi.

Kaleiçi'nin son bölümü, güneyindeki dış sur hattı ile II. iç sur arasında kalıyor ve beş büyük mahalleyi içine alıyordu. Bu bölümdeki Cami-i Cedid, Baba Doğan ve Makbul Ağa mahalleleri, nüfus artışıyla bütünüyle gayrimüslim yerleşimlerine dönüştükleri 19. yüzyılın sonlarına kadar Müslüman ve Rum mahalleleri olarak iki farklı şekilde isimlendirilmiş, farklı cemaatler ayrı bir mahalle olarak görünme eğiliminde olmuştu. Ayrıca, Rumların ikamet ettiği mahalleler Kaleiçi'nin kara kapısına en uzak mevkiinde yer alıyor, Rum Baba Doğan Mahallesi'nde az sayıda Ermeni yaşıyordu (ML. VRD. TMT. d-9744).

Falezlerden itibaren II. iç sur hattı doğu ve kuzey doğu istikametinde takip edildiğinde, bu istikamet üzerinde Resm-i Musattah'ta tanımlanan ilk yapı "Tekelioğlu'nun inşa eylediği çilehane"ydi (**Resim 3**, no: 37). Çilehanenin kuzey doğusundaki kapı, Güney Kaleiçi mahallelerini Orta Kaleiçi'ndeki Uzun Çarşı'ya açan ve iki bölüm arasındaki irtibatı sağlayan Balıkpazarı Kapısı'ydı. 19. yüzyılın ortalarında geleneksel kentin hareket istikameti bu kapıya yönelikti ve burası pek çok yolun buluştuğu merkezi bir kesişme noktasıydı. Bu bölümde yolların kesiştiği diğer noktalar ise Mubayaacı Konağı'na ait bahçenin güneyindeki burç önü ile Alaca Köşk mahalliydi.

Kaleiçi'nde Tekelioğullarının izini taşıyan diğer bölüm iç kaleydi. Ali Paşa Konağı bu alandaki tek konuttu; liman ve Kaleiçi'ne yukarıdan bakan kayalığın üzerinde bulunuyor, 19. yüzyılın başlarında saray veya iç konak adıyla anılıyordu (**Resim 3**, no: 54) (Dayar, 2020). Bu mevkiideki kapı ve konağa adını veren Ali Paşa, Tekelioğlu Hacı Mehmet'in kardeşiydi. İç kalenin batısındaki Hasbahçe de -kentteki pek çok gayrimenkul gibi- Tekelioğullarına aitti (**Resim 3**, no: 61) (İ. MVL. 389-16965) .

On dokuzuncu yüzyılın başlarında Tekelioğullarının imar ettiği kentin limanı esasında iki bölümden oluşuyordu (Câbî Tarihi, 2013, 897-898). Bunlardan ilki olan Hasbahçe'nin doğusundaki Gümrük Limanı, hınta

Resim 4. 19. yüzyılda Antalya Limanının taksimi: 1) Gümrük İskelesi 2) Merdivenli İskele veya "kalafathane" 3) Karantina (Harita: PLK. p. 5285).

piyaçası adı da verilen limanın ticari aktiviteye tahsis edilmiş bölümüydü (Y. PRK. AZJ. 4-101). Bu bölümün en önemli yapısı Gümrükhane'ydi. Ayrıca burada, aralarında Tekelioğullarına ait büyük Yeni Han'ın da olduğu hanlar vardı (D. BŞM. D. 8164). Limanın diğer bölümü ise teknelerin yapıldığı veya tamir edildiği kalafathaneydi. Tanzimat'ın ilanından kısa bir süre önce buraya bir karantina binası inşa edilmiş, 1858'e tarihlenen bir belgede de buradaki Karantina Meydanı'na atıf yapılmıştı (KK. d. 5820; MVL. 572-102) (**Resim 4**).

19. YÜZYILDA KENTİN MAKRO FORMUNU DEĞİŞTİREN GELİŞMELER

On dokuzuncu yüzyılda imparatorluğun az sayıdaki meskûn kale kenti arasında yer almasına ve tüm geleneksel görünümüne rağmen Antalya yüzyılın ortalarından itibaren kentin makro formunu değiştiren, aynı zamanda Tekelioğullarının kent üzerindeki izlerini de yok eden bir dönüşüm sürecine girdi. Yüzyılın ikinci yarısından sonra daha belirgin hale gelen bu dönüşümün ardında üç neden vardı. Bunlardan ilki, kentin tekrar Babîali'nin hâkimiyeti altına girmesiyle başlayan idari merkezleşme idi.

Bu dönemde kentin makro formunu değiştiren nedenlerden bir diğeri zorunlu göçlerdi. Yüzyılın sonundakiler haricinde göçler daha planlı bir kent kurmaya yönelik çabaları teşvik etmemişti; ancak kitlesel göçler sur dışı yerleşimin sınırlarını genişletmiş, böylece surların içindeki kapalı kentin dışarıya taşınmasında itici güç olmuştu.

Kentin geleneksel dokusunu değiştiren son neden ise 1840'lar ila 90'ların başları arasında yaşanan ticari canlanmaydı. Kent nüfusu ilk defa bu dönemde gönüllü göçlerle artmış, bu süreç kentin sorunlarıyla ilgilenen ve kendilerini yerli olarak tanımlayan Müslüman ve Hıristiyan yeni bir tüccar grubunun doğmasına vesile olmuştu.

Yeni Bir Yönetim Merkezinin Oluşumu

Antalya'da kentsel dönüşümün önemli bir göstergesi olacak yeni yönetim merkezinin oluşum süreci kendine özgü bir seyir takip etti. Bu sürecin

ilk aşamasında, kentin Babîâlî'nin eline geçmesinden sonra, geleneksel yerleşim alanını çevreleyen surlar imparatorluğun Antalya'daki en önemli imar faaliyetinin sonucunda kapsamlı bir onarımdan geçirilmişti (Dayar, 2020). Daha sonra Tekelioğulları döneminde surların dışındaki Müsellim Sarayı ile Bekir Paşa Sarayı'na taşınmış olan yönetim merkezi muhtemelen güvenlik ihtiyacı nedeniyle surların içine, Miri Konak adıyla anılan Ali Paşa Sarayı'na taşındı. Böylece, yerleşim alanı ile yönetim merkezi olan iç kalenin ayrılmasında somutlaşan geleneksel kentin en önemli özelliği pekiştirilmişti.

Yönetim merkezi, daha genel bir sürecin parçası olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında surların dışına çıktı. Bunda, kenti yıllar boyunca duvarlarının dışına tamamen çıkmaktan alıkoyan ve son örneklerini Yunan Bağımsızlık Savaşı'yla ilişkili olarak veren korsanlığın önlenmesi etkili olmuştur.

Surların dışına açılma sürecinin ilk adımı, isyan günlerinde tahrip olan kenti çevreleyen bahçelerde üretimin başlamasıydı (C. İKTS. 37-1806). Üretimin başlaması, bu bölgede bulunan ama isyan günlerinde terk edilen mahallelerin tekrar iskânına vesile oldu. Ayrıca, yine bu dönemde kenti iç bölgelere bağlayan kara yollarının yapımına girişilmiş, 1830'ların ikinci yarısında kentin dışına on kilometre uzunluğunda üç yol yaptırılmıştı (Spratt-Forbes, 1847, 221-2).

Dışa açılma süreci Tekelioğullarının kentteki pek çok izinin silinmesine de neden oldu. 1836'da Bekir Paşa Konağı –20. yüzyıl başlarında Kışla Han adıyla anılmasına vesile olacak bir dönüşümün neticesinde– redif askerlerinin kışlası olarak kullanılmaya başlandı. Bunun için konağın yakınına çeşme ve mescit inşa edilmiş, kapısı önündeki meydan dar olduğundan, çevresindeki evler yıktırılarak askerlerin talim yapabileceği bir alan yaratılmıştı (HAT. 1258-48638 A).

1860'lara gelindiğinde harap durumdaki Bekir Paşa Konağı'nın satılması ve kışlanın Kemiklikönü tarafına, geçmişte silah deposu olarak kullanan bölgeye taşınması kararlaştırıldı (MVL. 571-72). Taşınma işleminin gerçekleştirilmesinden sonra bu bölge kışla mevki adını aldı. Bu nedenle 1838 haritasında perde sur üzerinde gösterilen ve Ali Paşa Kapısı olarak adlandırılan kale kapısı yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde artık Kışla Kapısı adıyla anılıyordu (AŞS. 10/74).

Bu değişim, yeni yönetim merkezinin kent içindeki konumunu kesinleştirdi. 19. yüzyılın ortalarında yönetim merkezi iç kaledeki Ali Paşa Konağı'ndan surların dışına Müsellim Konağı'nın bulunduğu yere taşındı ve Hükümet Konağı adını aldı. İktidarın topografyasındaki bu değişim, ayanlar çağında taşradan çekilen devletin geri geldiği ve kentin genişlediği sur dışı alana da hâkim olmak istediğini gösteriyordu.

Bu süreç aynı zamanda kentte yeni bir kamusal merkezin oluşumunu da başlattı. 1864'te konağın doğusunda, bu kamusal merkezin bileşenleri arasında yer alan mahkemelerin bulunduğu havadar muhite, Tanzimat'ın eğitim alanındaki reformlarının uzantısı olan Rüşdiye Mektebi inşa edildi (İ. MVL. 532-23879). Birkaç yıl sonra Hükümet Konağı'nın geniş avlusuna bir postane yapılması için girişimlere başlandı (ŞD. 1701-25). Merkezi devletin taşra üzerindeki kontrolünü güçlendiren bu yapının –diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi– Hükümet Konağının yakınında bulunmasına dikkat edilmişti (Avcı, 2017, 238).

1884'te, Hükümet Konağının altına, sayısı ve çeşidi giderek artan resmi evrakların uygun koşullarda korunabileceği taş bir mahzen inşasına

girişildi (İ. ŞD. 75-4434). Böylece, devletin gözetim ve disiplin gücünü temsil eden, dönemin kaydetme, listeleme tutkusunu yansıtan arşiv binalarının bir benzeri Antalya’da da yapılmış oldu (Avcı, 2017, 238). 1884’te, daha önce Hükümet Konağı’nda hizmet veren belediyenin müstakil bir binaya taşınması için yine aynı yönetim merkezinin kuzey doğusunda, çarşıya yakın bir bölgede çalışmalara başlandı (Tercüman-ı Hakikat, 5 Şevval 1301) (**Resim 5**). Aynı tarihlerde Kale Kapısı ile Müsellim Cami ve Hükümet Caddesi arasında kalan muhite muntazam bir yol yapıldı. Tercüman-ı Hakikat’ta yayımlanan bir mektupta, bu umran faaliyetinden heyecanla bahsedilirken, yeni yönetim merkezini çevreleyen kentin bu bölgesinin, imparatorluğun payitahtı ve letâfet-i mahâl-i mâmûresinden Tophane-i Âmire’yi andırdığı iddia ediliyordu (Tercüman-ı Hakikat, 28 Şevval 1301). 1890’ların başlarında ise bu defa Mutasarrıf Enis Paşa kentin “gay-i muntazam yol ve kaldırımlarını” imar etmeye çalıştı; Kemiklik Mahallesi’nden Hükümet Konağı ve çarşı içinden kent dışındaki değirmenlerin bulunduğu mevkiye kadar olan aksama-ileride Değirmenönü Caddesi adını alacak- uzun bir cadde inşa ettirdi (Tercüman-ı Hakikat, 28 Ramazan 1307).

Resim 5. Antalya Belediyesi (Yazarın kişisel arşivi).

Resim 6. Antalya Hükümet Konağı (Yazarın kişisel arşivi).

Resim 7. İç kalenin bulunduğu alanı koruyan sur duvarlarının 1914'te yıkılmasından sonra Hükümet Konağı kent manzarasına bütünüyle hâkim oldu (Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü Arşivi).

Yeni yönetim merkezinin oluşumunda önemli dönüm noktalarından biri ahşap Hükümet Konağının 1890'da yanmasıydı. Bu olaydan sonra yeni konağın kâgir olarak yapılması kararlaştırıldı (Tercüman-ı Hakikat, 7 Ramazan 1307). Doğal bir afetin kenti modernleştirici etkisinin ilk örnekleri arasında yer alan Hükümet Konağının inşası 1892'nin sonlarına gelindiğinde tamamlandı (DH. MKT. 1956-21). Yeni yapılan iki katlı modern bina, taşrada görevli memurların sayısında büyük bir artış yaşandığının, başka bir ifadeyle devletin taşradaki etkisinin arttığına göstergesiydi. Ancak modern konağın devlet için taşıdığı sembolik anlam daha önemliydi. Yeni hükümet konağı ve çevresindeki diğer yapılar, hep birlikte devleti "inşa edilmiş bir gerçekliğe" kavuşturmuş, soyut ve müphem bir olgu olmaktan çıkarmıştı (Avcı, 2017, 239) (**Resim 6, Resim 7**).

On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru modernleştirilen bir diğer kamu binası, Hükümet Konağı merkezli yeni yönetim alanının ayrılmaz parçası olan hapishaneydi. Aslına bakılırsa hapishane ilk olarak 1873'te yenilenmişti. Ancak yeni hapishane eskisinin bitişiğine inşa edilmiş, bir süre sonra da ihtiyacı karşılamaktan uzak kalmıştı (ŞD. 1711-17; DH. MKT. 1410-124). Bu nedenle, 19. yüzyılın sonlarında, surların dışında, Kadın Deresi'nin batısındaki arazi üzerine modern hapishanenin yapımına başlanmış, inşaat 1903'te bitirilmişti. Bu tarihten sonra kentin Batı sınırını oluşturan bu cadde Hapishane Caddesi adını almıştı (DH. TMİK. S. 46-36) (**Resim 8, Resim 9**).

Kitlel Göçlerin Kent Morfolojisi Üzerindeki Etkileri

On dokuzuncu yüzyılda Antalya'nın mekânsal dönüşümünü etkileyen bir diğer neden göçlerdi. Kente ilk olarak 1820'ler boyunca Morali Müslümanlar gelmiş; göçmenlerin bir bölümü kentin dışına, Şarampol bölgesindeki saz damlara yerleştirilmiş, önemli bir bölümü ise surları kuzey ve doğudan kuşatan mahallelere iskân edilmişti (Dayar, 2018a). Böylece, kentin nüfusunu arttıran ve sınırlarını genişleten bu göç kentsel yayılmanın yönünü belirlemişti; ayrıca, surların, dışarıdakilerle içeride kalmalarına izin verilenler arasında sınır çizen işlevini tamamen ortadan kaldıran gelişmelerin başlangıcı olmuştu.

Resim 8. Modern hapishane (Servet-i Fünun, 20 Teşrin-i Sani 1319).

Resim 9. Kentin yeni kamusal merkezi, Tekelioğullarına ait Müsellim Sarayı'nın bulunduğu alanda inşa edilmişti (1936 Kent Planı): 1) Tophane 2) Postane 3) Hastane Caddesi 4) Hükümet Konağı 5) Hükümet Caddesi 6) Mekteb-i İbtidai 7) İnas Numune Mektebi 8) Hapishane 9) Hapishane Caddesi 10) Hükümet Şosesi 11) Gurebâ Hastanesi (Moğol, 1997).

Kentin surların dışına genişlediği bu dönemde bir diğer kitlesel göç dalgasını 1833'ün ilk günlerinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kenti işgal etmesi tetikledi. İşgal dönemi sadece birkaç ayla sınırlı kalmıştı; ancak kentin yeni hâkimleriyle gelenlerin bir bölümü geri dönmemiş, üstelik Arap göçü Antalya ile Mısır arasındaki ticari ilişkilerin yoğunluğuna bağlı olarak bir süre daha devam etmişti. Arap göçünü Mora göçünden ayıran en önemli husus ise ilkinin zorunlu, ikincisinin kısmen gönüllü olmasıydı. Bu nedenle Arap göçmenlerin büyük bölümü Kaleiçi mahallelerine yerleşmiş, kitlesel göç nedeniyle Kaleiçi'nin nüfus yapısı on yıl içinde dramatik bir biçimde değişmişti (Dayar, 2019).

Tanzimat döneminden itibaren Antalya, kentteki Rum nüfusun artışına da sahne oldu. Yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru nüfus artışının nedeni, Rumların "tevellüd ve tenâsüllerinin ziyadeleşmesi"ydi (İ. HR. 2-51). Yüzyılın ikinci yarısında yaşanan nüfus artışını ise kentin gelişen ticari potansiyeli tetikledi. Bu dönemde kente ticari saiklerle adalardan ve Anadolu'nun iç bölgelerinden çok sayıda Rum göçmen gelmişti (Dayar, 2018b).

Kentin fiziksel görünümünü etkileyen bu göçlerin hiçbiri başlangıçta daha planlı bir kent kurmaya yönelik çabaları tetiklemedi. Morali ve Arap göçmenler, öncelikli olarak kapalı kentin surların dışına çıkmasına, kuzey ve doğuya doğru büyümesine vesile olmuştu. Bu iki göç, ya Tanzimat döneminin arifesinde köy yerleşimi olan pek çok alanı mahalleye çevirmiş, ya da Bali Bey ve Kızılsaray gibi sur dışında kalan mahallelerin sınırlarını genişletmişti.

Rum göçünün ilk sonucu ise Kaleiçi nüfusunun artması ve geleneksel kent içinde hayatın zorlaşmasıydı. Nüfus artışı nedeniyle Kaleiçi evleri değerlenmiş, Müslümanlar evlerini Rumlara satarak daha önce muhtelit olan mahalleleri büyük ölçüde boşaltmış, çok daha ucuza ev sahibi oldukları sur dışına taşınmıştı (MVL. 700-6). Ancak surların içinde kalan ve mesken buhranı ile yüzleşmek zorunda olanlar için hayat şartları kolaylaşmamıştı, Rumların birçoğu tek bir evde birkaç aile yaşamak zorunda kalmıştı (İ. HR. 2-51). Güçlükler sadece mesken buhranından da kaynaklanmıyordu. 19. yüzyılın ortalarında geleneksel kentin biri kuzeyde diğeri batıda olmak üzere karaya açılan iki kapısı vardı. Bu durum, Kaleiçi'nin güney ve doğu tarafında bulunan bahçelere ulaşımı güçleştiriyordu (A.} MKT. 236-93). Surların dışına çıkmak söz konusu olduğunda mezarlıkların kent dışına taşınmasını zorunlu kılan iradenin yayımlanmasından sonra ölümlerin defin işlemleri esnasında da benzer güçlüklerle karşılaşılıyordu (MVL. 703-21).

Antalya'ya yönelik kitlesel göçler 19. yüzyılın son çeyreğinde de devam etti. 93 Harbi'nden sonra kente Yenişehir muhacirleri geldi ve kırk hanede yüz on nüfus muhacir Araban Mahallesi'ne yerleştirildi (İ. ŞD. 84-5032). 1880'lerin ortalarında ise Tuna'dan yetmiş hane kadar Kırım muhaciri kente gelmiş, göçmenler için kurulan yeni yerleşime Muhacir Kırımlı Mahallesi adı verilmişti (İ. DH. 1032-81283).

Kent son olarak 1897'den itibaren Girit'ten gelen Müslümanların göçüne tanık olmuştu. Sayıları birkaç bini bulan kent merkezinde kalacak göçmenler için Şarampol mevkiine geniş caddeleri olan, biçimli ve planlı bir mahalle inşa edilmişti. 20. yüzyılın ilk günlerinden itibaren göçmenlerin yerleşmeye başladığı mahalleye Hamidiye adı verildi (DH. MKT. 2427 - 120). II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise sakinlerinin talebiyle bu ad Osmaniye olarak değiştirildi (Dayar, 2017). Izgara planlara ve dik açılı

yollara sahip Osmaniye Mahallesi, kentin diğer mahallelerinden kolaylıkla ayırt edilebiliyordu.

Tüccarların Antalya'sı: Yeni Bir Hâkim Sınıfın Kent Üzerindeki Etkileri

1840'lı yıllar ilâ 90'lar arasında Antalya, kentin ticari hayatında yaşanan bir hareketliliğe sahne olmuştu. Bu hareketlilik üzerinde 19. yüzyılda Osmanlı liman kentlerini etkileyen genel eğilimlerin payı vardı. Ancak bu süreci tetikleyen esas gelişme Mısır'ın artan kereste ihtiyacıydı. Bu dönemde kentin sunduğu ticari imkânlardan en çok faydalananlar ise teşebbüs güçlerini ve ilişki ağlarını beraberlerinde getiren göçmen tüccarlar oldu. Bu nedenle yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde bu tüccarların birçoğu kendilerini yerli addediyor, Antalyalı olmakla gurur duyuyordu. Sözgelimi 1860'larda göçmen Araplar arasında kendilerini Antalyalı adıyla tanımlayan aileler bulunuyor, birçok Mora göçmeni yerlilikleriyle övünüyor (Dayar, 2018a, 2019). Kent manzarasının ilk fotoğrafçısı Nikolas Dimitriades'in hazırladığı Antalya fotoğrafları ise kentlilik gururunu gösteren yeni bir kültürel tavrın Rumlar arasında da yaygınlaştığına tanıklık yapıyordu (**Resim 10, Resim11**). Hatta Dimitri Danielloğlu bu tüccarların yaşadıkları çevreyi güzelleştirme girişimlerinin örneği olarak, 1850'lerde kentte daha güzel evler yapmaya yönelik bir seferberlik başlatıldığını yazmıştı (Danielloğlu, 2010, 148).

Bu sürecin en önemli sonucu, ticari girişimlerini destekleyecek bir altyapıya ihtiyaç duyan, ortak çıkarların kenetlediği bu yeni varlıklı sınıfın kentte giderek daha fazla söz sahibi olması, kentsel altyapının iyileştirilmesi hususunda merkezi devletle birlikte sorumluluk üstlenmeye başlamasıydı. Sözgelimi 1864'te bir komisyon kurarak kentin işlek caddelerinde kaldırım yapımına ve ticari sevkiyat için kullanılan yolların tamirine girişen bu tüccarlardı (MVL. 691-39). Benzer şekilde, 1868'de yapımına başlanan postanenin masraflarını karşılamışlar (ŞD. 1701-25); 1870'lerin ortalarında ticari sevkiyatı kolaylaştırmak için Kemiklik ve liman arasına –daha sonra Moravi Cemal Bey'in adıyla anılacak– yolun yapımına teşebbüs etmişler (Şark, 16 Şevval 1290); 1884'te müstakil belediye binasının inşasına destek vermişler (Tercüman-ı Hakikat, 5 Şevval 1301); 1880'lerin ikinci yarısında

Resim 10. N. Dimitriades'in kent manzaralarından örnekler (İBB Atatürk Kütüphanesi).

Resim 11. N. Dimitriades'in kent manzaralarından örnekler (İBB Atatürk Kütüphanesi).

ise Tuna'dan gelen muhacirler için yapılan mahallenin masraflarını karşılamışlardı (DH. MKT. 1385-103).

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Müslüman ve Hıristiyan tüccarlar, limanın yenilenmesi ve büyütülmesi konusunda da pek çok defa saflarını birleştirdiler. Tanzimat'ın başlarında Gümrük Limanı'nda yapılan en önemli değişiklik, Tabakhane Kapısı'nın sur duvarına bitişik bölümünün yıktırılması ve buradaki tabakhanelerin kaldırılmasıydı (A.} MKT. 236-93). Ayrıca, bu dönemde karantina binası iki defa yenilenmiş (İ. MVL. 248-9053; İ. DH. 976-77074), 1869'da ahşap iskelelerin üzerine taş döşenmesine ve yeni ambarlar yaptırılmasına çalışılmış (İ. DH. 591-41111), deniz ulaşımının iyileştirilmesi için burçların üzerindeki kandiller fenerlerle değiştirilmiş ve limana fener dairesi kurulmuştu (HR. MKT.263-52; KVS. 1298, 187). Sur duvarlarının yıktırılması talebi de ilk defa bu ticari hareketlilik döneminde, 1874'te ortaya atılmıştı (Basiret, 10 Recep 1291).

İmar faaliyetlerinin yanı sıra Tanzimat reformlarının ürünü olan modern eğitim kurumlarının inşasına da tüccarlar destek olmuş; mesela 1864'te Rüşdiye Mektebi'nin, 1884'te de Mekteb-i İbtidai'nin her türlü masrafını karşılamak için kentte bir komisyon kurulmuştu (İ. MVL. 532-23879; Tercüman-ı Hakikat, 28 Şevval 1301). 1900'de ise Rum tüccarlar, 1895 Kaleiçi yangınında yanan kız mektebinin Aya Leonidi Kilisesi'nin bahçesine kâgir olarak inşa edilmesi için girişimde bulunmuşlardı (İ. AZN. 40-33).

Bu dönemde Antalyalı tüccarların desteğiyle tamamlanan en önemli yapı "levazım-ı fenniyeye muvaffık bir surette" ve aynı zamanda yeni yönetim merkezinin yakınına inşa edilen Gurebâ Hastanesi'ydi. 1901 sonbaharına gelindiğinde modern hastane, falezlerin üstünde, salgın tehlikesini sınırlayıcı havadar bir yerde hizmete girmiş, hastanenin yapımındaki çabaları ve desteği nedeniyle aslen Ispartalı bir göçmen olan Hacı Damianos Efendi sanayi madalyasıyla taltif edilmişti (DH. MKT. 2452-100, 2458-48).

Antalyalı tüccarların tüm bu girişimleri 19. yüzyılın ikinci yarısında surların dışındaki kentsel modernleşmenin eksenini de belirledi. Bu

4. Birçok kentte surların yıkılması ve kapalı kentlerin dışarıya açılması modernleşmenin önemli göstergeleri arasında yer alırken, Antalya surları 1930'ların ortalarına kadar ayakta kalmıştı. Bu nedenle değişime yönelik her adım –bu çabanın ardındaki sebepler ne olursa olsun– duvarların içinde veya onların varlığına rağmen atılmış; Tanzimat'ın kentsel reformları Antalya üzerindeki etkilerini bu sınırlar dâhilinde göstermişti. Sur duvarlarının muhatara ettiği kentte yeni yerleşim alanları tespit edilirken dikkate alınan en önemli kıstas ise "havadarlık" olmuştu.

eksenlerden ilki surların kuzeyindeki Hükümet Konağı ve çevresinin bulunduğu bölgeydi. 1872'de burada, aralarında Moravi Cemal Bey gibi isimlerin olduğu kentin muteber Müslüman tüccarlarının girişimiyle tarz-ı cedid hanelerin inşa edildiği Teşvikiye Mahallesi kuruldu (Dayar, 2018a). Mahallenin kurulacağı mevkiinin seçiminde kentin kamusal merkezine yakın olmasının yanı sıra "latif havası" etkili olmuştu (Şark, 20 Muharrem 1291) (4).

Modernleşme ekseninin diğer yönü, surların güney ve doğusunda kalan, ağırlıklı olarak Kaleiçi'nde yaşayan Rumların işlediği bahçelerdi. Bu eksenin oluşumunda atılan ilk adım, Tanzimat'ın ilanının hemen sonra Rumların surların güneyine yeni bir kapı açılması talebiydi. Ancak Kaleiçi'nin sadece Hıristiyanların yaşadığı bir bölümünden kapı açılması, "Müslümanların nazarından ve faydasından uzak olacağı" gerekçesiyle kuşkuyla karşılanmıştı. İlerleyen yıllarda, surların dışındaki bahçelerde yeni bir mahalle yapılmasını da içerecek şekilde dile getirilen bu talep Tanzimat'ın vaatlerinden yararlanma konusunda Rumların istekli ve ısrarcı olduğunu gösteriyordu. Bununla birlikte yüzyılın son çeyreğine kadar yeni bir mahalle kurulması isteği kabul görmemişti (İ. MVL. 22-345).

Kaleiçi Rumlarının surların dışına çıkışı, Tanzimat Fermanı'nın ilanından neredeyse kırk yıl sonra mümkün oldu. 1870'lerin sonlarına gelindiğinde Kaleiçi'nin güney duvarlarının haricindeki bahçeler arasında yeni bir mahalle yükseliyordu (Duggan, 2019, 350). Bu gelişme aynı zamanda imparatorluğun diğer kentlerinde olduğu gibi Antalya'da da 19. yüzyılda farklılaşan kent dokusu içinde bahçelere atfedilen işlevin değiştiğini, artık bu bahçelerin kent sakinlerinin beslenmesine doğrudan katkıda bulunan tarımsal üretim yerleri olmaktan uzaklaşarak yeni konut alanlarına dönüştüğünü gösteriyordu (Tekeli, 1985, 882).

1884'te, son birkaç sene içinde inşa edilmiş üç yüzü aşkın hanenin bulunduğu yeni Rum mahallesine Rağbetiye adı verildi (İ. ŞD. 71-419). 1895'teki Kaleiçi yangını Rağbetiye Mahallesi ile surlar arasındaki bölgede bir başka mahallenin, Tanzimat'ın kentsel reformlarının Antalya'daki ilk mekânsal ürünleri arasında yer alan Yeni Mahalle'nin kurulmasına vesile oldu. Ayrıca, yangın nedeniyle Kaleiçi'nde yıkılan evlerin yeniden inşasında da Ebniye Kanunu'na uyulması istenmişti (BEO. 1391-104287). Topografyanın imkân verdiği kadarıyla bu talebe uyulmuş, mahallenin ana yolları ile ara sokakları ızgara planlı olarak yeniden açılmaya çalışılmış, yapı adalarının birbirine mütenazır bulunmasına dikkat edilmişti. Böylece, 1895 yangını Antalya'nın kentsel dönüşümünü hızlandıran en önemli gelişmeler arasında yer almış, hem Yeni Mahalle'nin hem de geleneksel kentin inşasında Tanzimat'ın kentleşme ilkeleri tatbik edilmeye çalışılmıştı.

Yüzyılın sonlarına gelindiğinde sur dışındaki Yeni Mahalle'nin sınırları daha da genişledi ve kentteki Rum yerleşimi esas olarak Müslümanların ikamet ettiği Değirmenönü Mahallesi'ni de içine alacak şekilde büyüdü. 20. yüzyılın başlarında mahalleye Aya Yorgi kilisesi inşa edildi. Bu genişleme yaşanırken Karaalioğlu Bahçeleri iskâna açılarak küçülmüş, 1906'da kurulan Attalos Kulübü ile modern kahvehanelere ve Rum Cemaati'ne ait Agia Panteleimon Kilisesi ile Rum Mezarlığı'na ev sahipliği yapan, günümüzdeki sınırlarına kavuşmuş bir muhite dönüşmüştü (Kechriotis, 2010, 44). Ancak Rum nüfusun sur dışına çıkışı ve yeni kurulan mahallelerin –Değirmenönü Mahallesi örneğinde olduğu gibi– Müslüman yerleşimlerini içine alarak genişlemesi, toplulukların ayrı semtler halinde örgütlendikleri geleneksel yerleşim kültürünü değiştirmemişti. Başka

Resim 12. 19. yüzyılda kentin makro formunun genişlemesi ve modern mahalleler: 1) Yangından sonra yeniden inşa edilen Kaleiçi Rum mahalleleri 2) Yeni Mahalle 3) Osmaniye Mahallesi (Harita: 1938 Su Raporları Kitabı)

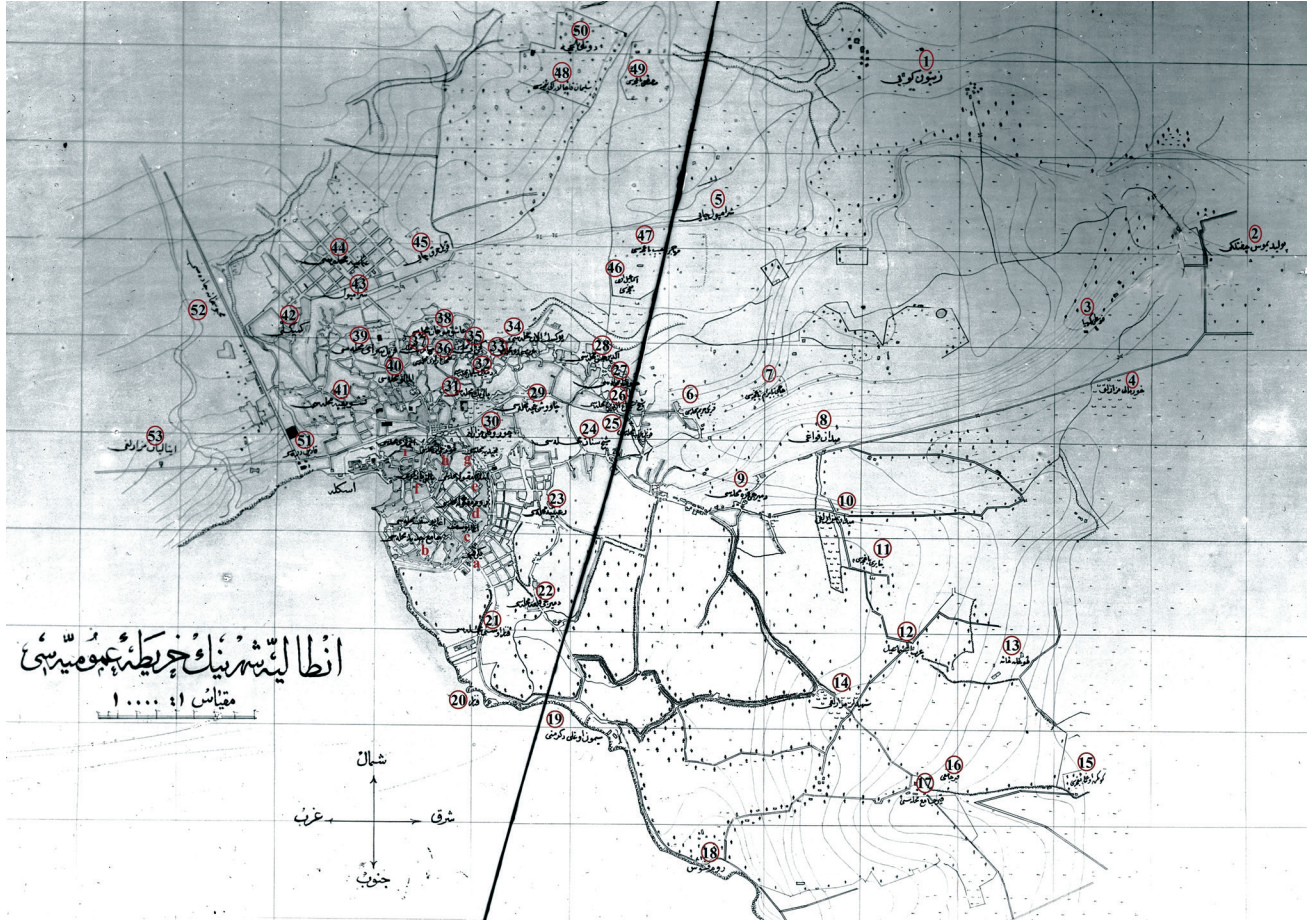
bir ifadeyle, bu dönemde Doğu Akdeniz liman kentlerinde görülen kozmopolit yerleşim merkezlerinin bir örneği Antalya'da oluşmamıştı (**Resim 12**).

KENTİN DÖNÜŞÜMÜ NEDEN SINIRLI KALDI?

Tanzimat'ın kentsel altyapı reformları ile 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan refah dönemine rağmen Antalya, bir sonraki yüzyıla nüfusu yirmi bini geçmeyen, ulaşım ve ticari imkânları sınırlı kalmış küçük bir liman kenti olarak girdi. Kentin yerleşim alanı, 1921'de çizilen Scarpa Haritası'ndan anlaşıldığı kadarıyla Kaleiçi ile 19. yüzyılda yaşanan nüfus artışı nedeniyle surların dışında kurulmuş veya sınırları genişlemiş mahallelerden oluşuyordu. Bu mahalleler, kentin batıdaki hududu olan Konyabaşı veya Mahpushane Caddesi (**Resim 13**, no: 52) mevkiinde başlayıp Kadın Deresi'nin çizdiği hattı kuzeye doğru takip eden, kuzeyde göçmen mahallesini içine alan (**Resim 13**, no: 44), doğusunda Demirci Kara Mahallesi (**Resim 13**, no: 9), güneyinde ise denizle son bulan pek çok mezarlık ve bahçeyle çevrelenmiş bir alanın içinde bulunuyordu (**Resim 13**).

II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllarda bu yerleşim alanının görünümü, Antalya'nın imparatorluğun en çok ihmal edilmiş kentleri arasında gösterilmesinin haklı nedenleri arasında yer alıyordu. Kentin dar ve gayr-i muntazam sokakları çer çöpten geçilmiyor, yıkılmak üzere olan kale duvarları kent sakinlerinin hayatını tehdit ediyor, kale hendeklerinde biriken sular ise hastalıklara yol açıyordu (Tasvir-i Efkâr, 18 Teşrin-i Sani 1325).

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki ticari hareketliliğe rağmen geleneksel çarşının sınırları genişlememiş; sadece 1857 ile 1869'daki yangınlardan sonra formu değişmiş (HR. MKT. 178-57; Ceride-i Havâdis, 17 Muharrem 1286); 28 Ocak 1878 gecesine Aşağıpazar'da 31 dükkân yanmıştı (DH. MKT. 1323-63). Ne var ki formu değişmiş olmasına rağmen çarşının görünümüne hâkim olan manzara 1913 tarihli bir raporda

Resim 13. 1921 Scarpa Haritası (Harita:

Antalya Arkeoloji Müzesi).

Sur dışı yerleşim: 1) Zeytin Köyü 2) Polidomus Çiftliği 3) Kosti Kâhya 4) Hurmalı Mezarlığı 5) Şarampol Çayı 6) Kızıl Harim Mahallesi 7) Hacı Bayram Bahçesi 8) Meydan Kavağı 9) Demirci Kara Mahallesi 10) Meydan Mezarlığı 11) Panairi Bahçesi 12) Arap İsmail 13) Tuğlahane 14) Şehitler Mezarlığı 15) Gökmenoğlu Bahçesi 16) Kır Camii 17) Kır Camii Mahallesi 18) Rum Kuş 19) Simonoğlu Değirmeni 20) Fener 21) Fener Üstü Mahallesi 22) Demirci Kala Mahallesi 23) Rağbetevi Mahallesi 24) Şeyh Sinan Mahallesi 25) Kızıl Arap Mahallesi 26) Şeyh Şücaeddin Mahallesi 27) Sofular 28) Eğdir Hasan Mahallesi 29) Çavuş Bahçesi Mahallesi 30) Çürüklü Mezarlığı 31) Bali Bey Mahallesi 32) Demirci Süleyman Mahallesi 33) Arap Mescit Mahallesi 34) Yüksek Alan Mahallesi 35) Keçi Bali Mahallesi 36) Tahıl Pazarı Mahallesi 37) Sagır Bey Mahallesi 38) Aşık Doğan Mahallesi 39) Kızılsaray Mahallesi 40) Elmalı Mahallesi 41) Teşvikiye Mahallesi 42) Kemikli 43) Şarampol 44) Osmaniye Mahallesi 45) Kızılharık Çayı 46) İsmail Efendi Bahçesi 47) Muhacir Recep Bahçesi 48) Süleyman Kaçalaraki Bahçesi 49) Mustafa Bahçesi 50) Dutlu Bahçe 51) Kadın Deresi 52) Mahbushane Caddesi 53) İtalyan Mezarlığı.

Kaleiçi: a) Yeni Kapı b) Cami-i Cedid Mahallesi c) Ağa Yusuf d) Rum Makbule Mahallesi e) İslam Makbule Mahallesi f) Balık Pazarı Mahallesi g) Mecdüddin Mahallesi h) Tuzcular Mahallesi i) Ahi Kızı Mahallesi.

tasvir edildiği gibi, tek bir sokakta her çeşit eşya ve gıdanın satıldığı küçük dükkânlar ile hörgüçlü uzun deve katarlarının oluşturduğu kalabalıktı. Harabe görünümünü almış kentin limanı kısmen kumla, ötede beride taşlarla örtülü, bir kaya gibi körfezin kenarına dayanmış boş bir çukuru andırıyordu. Rıhtım yolu alçak, bakımsız ve haraptı; fırtınalı zamanlarda dalgalar sadece onu süpürmekle kalmıyor, kentin pisliklerini de denizin sularına karıştırıyordu (Güçlü, 2008, 13). Aslında 1890'ların sonlarında Gümrükönü ile Tabakhane Kapısı arasında kalan bölümünün genişletilmesi için bir plan hazırlanmış, inşa faaliyetinin masraflarının iskele tüccarlarından alınacak vergiyle karşılanması kararlaştırılmıştı (DH. TMİK. S. 20-14; BEO. 1314-98487); ancak tüccarlardan toplanan parayla Gümrük Limanı kısmen ıslah edilebilmiş, 1902'de inşaatı biten yeni rıhtıma İzmir'den getirtilen demir sütunlu fenerler takılmış, yenilik girişimi sadece bununla sınırlı kalmıştı (DH. MKT. 829-48; Antalya, 20 Şubat 1340).

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde kente hâkim olan bu harabatın en önemli nedeni, 1890'lardan itibaren kentin ticari hayatında yaşanan gerilemeydi. Bu gerileme kısmen "Avrupa ekonomisinin büyük bunalımı" ile ilişkiliydi, ama esas olarak 1879-1888 arasında Çardak-Dinar demiryolu hattının yapımı ile Anadolu-Bağdat demiryolu hattının 1896'da Konya'ya ulaşmasından kaynaklanıyordu. Demiryollarının inşası, Konya, Afyon, Burdur ve Isparta gibi geniş bir iç bölgede üretilen artı değer artık Antalya aracılığıyla değil, demiryolları aracılığıyla İzmir'e veya Mersin'e nakledileceği anlamına geliyordu (Y. MTV. 183-163).

Kentin art bölgesiyle olan iletişiminin büyük ölçüde koptuğu bu koşullarda, esasında 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan ticari hareketliliğin tetiklediği yenilik ve değişim talebinin gündemde kalmasını beklemek güçtü. Ticari canlanma bir sürekliliğe sahip olmadığı için de yarım yüzyıl önce kentsel altyapının iyileştirilmesi hususunda sorumluluk üstlenmiş tüccarların çok azı 20. yüzyılın başlarında kenti harabatından kurtaracak müdahalelerde bulunmuştu.

SONUÇ

19. yüzyılın başlarında Antalya ayanlar çağının izlerini üzerinde taşıyordu ve Tanzimat'ın ilanına kadar kentin makro formunu Tekelioğulları şekillendirmişti. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise kentin görünümüne 1840-1890 arasındaki ticari canlanma ve bu dönemde bir güç odağı haline gelen tüccarların modernleştirici girişimleri damga vurmuştu. Tanzimat'ın kent reformlarının Antalya üzerindeki etkileri ise yüzyılın sonlarında hissedilmişti.

Esasında her iki yerel aktörü kendi dönemlerinde öne çıkaran gelişme imparatorluğun genelini etkileyen ticari canlanmaydı. Ancak iki Antalya'dan ilki, yani ayanların Antalya'sı devlet müdahalesiyle; tüccarların Antalya'sı ise ticari hayatın inkırazıyla çökmüştü. Başka bir ifadeyle, her iki dönemde de kent, liman kentlerinin görünümünü değiştiren dönüşümlerden istikrarlı bir şekilde istifade edememiş, bu nedenle yerel aktörlerin kent mekânına müdahalesi sınırlı kalmıştı.

İki Antalya arasındaki en büyük fark ise ilkinin merkezi devletle mecburen karşı karşıya gelmesi, diğerinin başkentle birlikte hareket etmesi, Tanzimat'ın kent reformlarını desteklemesiydi. Öte yandan iki Antalya arasında daha başka farklılıklar da bulunuyordu ve bu çalışmanın sonunda her iki aktörün kentle ilişkisini –kendi dönemlerinin özgünlüklerini dikkate alarak– mukayese etmekte fayda vardır:

- Tekelioğullarının servetinin önemli kaynaklarından biri zahire ticaretiydi. Dolayısıyla, ailenin kentsel yatırımlarının ardında ticari faaliyetlerini destekleyecek altyapı ihtiyaçları vardı. Kaleiçi'ndeki büyük zahire ambarı, birçoğu depo işlevi de gören limandaki Yeni Han ile bu hanın zeminindeki mağazalar ve Çarşı'daki üç han ailenin ticari faaliyetleriyle ilişkili olarak yaptırılmış veya alınmıştı.
- Tekelioğulları, servetlerinin bir bölümünü ailenin kente ve çevresine hâkimiyetini gösterecek şekilde ikisini surların dışına, diğer ikisini ise surların içine –denize nazır olacak şekilde– inşa ettirdikleri görkemli saray ve konaklara ayırmıştı. Ayrıca, kentteki 59 hane ve 23 bahçe ile sayısı tam tespit edilemeyen birçok mağaza ve 49 dükkân aileye aitti (D. BŞM-MHF. d. 13237). Bu, ticari faaliyetler ile gayrimenkullere yapılan yatırımlar arasında bir ilişki olduğunu, tıpkı Karaosmanoğulları gibi Tekelioğullarının da ticaret vasıtasıyla edindikleri serveti gayrimenkule yatırdıklarını göstermektedir (Yenişehirlioğlu, 2005, 326).
- Bu mülkler haricinde Tekelioğlu Hacı Mehmet Ağa, Elmalı Mahallesi'nde yapımını üstlendiği mescit, medrese ve kütüphanesi için sahibi olduğu birçok dükkân, han ve hamamın gelirini vakfetmişti. Hacı Mehmet'in geliri vakfiyeye ait gayrimenkulleri 42 dükkân, 3 hamam ve 2 kahvehane, Kale Kapısı'nda 45 odası ve 26

mağazası olan Lağoros Hanı ve 1 yağhane ile kentin çevresindeki 40 bahçeydi.

- Bu vakıf kaydı ile terekelerin ailenin kentsel yatırımlarının tümünü kapsamadığı açıktır. Örneğin Bekir'in Yukarı Pazar'da yaptırdığı ve günümüzde hala ayakta olan Ayan Ağa Cami (C. EV. 302-15381), yine Bekir'in Kaleiçi İskele Yokuşu üzerindeki çeşmesi veya Hacı Mehmet'in limanın yenilenmesine ilişkin çabaları bu kayıtlarda yer almamıştır. Dolayısıyla, ailenin çeşme, köprü veya yol yapımı gibi başka kentsel yatırımları olduğu muhakkaktır. Ayrıca, Tekelioğullarının yatırımlarının bir bölümü de güvenliğe ilişkindi. Antalya Kalesi'nin onarımı ile kentin varoşunda inşa ettirilen 120 kâgir kule ve yine bu bölgeye açılan çok sayıda şarmpol bu faaliyetlerin parçalarıydı (Dayar, 2020).
- Tanzimat döneminin tüccarları ise Tekelioğulları ile karşılaştırıldığında daha mütevazı servetlere sahiptiler. Ancak Tanzimat'ın merkez ve taşra ilişkilerinin istikametini belirleyen meclis sistemi, bu tüccarları meclislere dâhil ederek, bir sınıf bloğu olarak sistemle bütünleştirilmelerine imkân tanımıştı (Reyhan, 2000, 286). Bu tüccarların başta idare meclisleri olmak üzere, ticaret ve belediye meclislerinde, 1871 Vilayet Nizamnamesi'nin ilanından sonra kurumsallaşan nafia, tarık, ve maarif gibi ihtisas komisyonlarında görev almaları, devletin altyapı ve eğitim reformlarını desteklemeleri, onların hem kent hayatına ilişkin aktif sorumluluk üstlendiklerini hem de sistemle bütünleşmiş olduklarını gösteriyordu.
- Tanzimat döneminin tüccarları, Teşvikiye, Değirmenönü ve Yeni Mahalle gibi modern mahallelerin oluşumunda da söz sahibi olmuşlar, böylece kentin fiziki görünümünü bütün olarak etkilemişlerdi.
- Ne var ki liman inşaatı ile kentlerin demiryollarıyla iç bölgelere bağlanmasının modernleşmenin itici gücü olduğu bir dönemde, Antalya bu gelişmelerden muaf kalarak kontrol alanını genişletememiş (Aktüre, 1975, 117-8), bu nedenle gelişimini 20. yüzyıla taşıyamamıştı. Bu koşullar Tanzimat tüccarlarının kentsel girişimlerinin sürdürülebilirliğini güçleştirmişti. Ayrıca, 20. yüzyılın başlarında yaygınlaşan cemaatler arası milliyetçi çatışmalar da oluşum halindeki kent burjuvazisini olumsuz etkilemişti.
- Ticari hayatın gerileyişi ve bu nedenle Tanzimat döneminde başlayan dönüşümün sürdürülememesi, kentin görünümünü değiştirecek, zihniyetleri ve toplumsal davranışları etkileyecek otel, café chantant, tiyatro salonu, lüks mağaza ve bankaların, yani "modernleşmenin anıtları" olan mekânların kent mekânına eklenmesini sınırlamıştı (Anastassiadou, 1998, 164-81).
- Bu koşullarda, 19. yüzyılın ikinci yarısında Hükümet Konağı merkezli yeni bir yönetim alanının oluşumuyla başlayan, 1840 ilâ 90'lar arasında kendisini yerli addeden, kentle özdeşleşmiş Müslüman ve Hıristiyan tüccarlar tarafından yönetilen, yüzyılın sonlarında ise göçmen mahallelerinin kente getirdiği geometrik düzenle devam eden modernleşme sürdürülebilir olmamış, mahdut kalmıştı.

ACKNOWLEDGEMENTS

Bu çalışma, KU AKMED 2019/P.1035 numaralı proje kapsamında Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi tarafından desteklenmiştir. Bu makalenin ilk haline ilişkin eleştiri ve önerileri için ODTÜ MFD'nin anonim hakemlerine müteşekkirim.

KAYNAKLAR

BİRİNCİ ELDEN KAYNAKLAR

A. ARŞİV BELGELERİ

AŞS (Antalya Şer'iyye Sicilleri). 1/12; 10/74.

BOA (Osmanlı Arşivi). A.) MKT. NZD.) 187-29.

BOA. A.) MKT.) 236-93.

BOA. BEO. 1314-98487, 1391-104287.

BOA. C. EV. 302-15381.

BOA. C. İKTS. 37-1806.

BOA. C. ML. 318-13068.

BOA. D. BŞM. d. 8164.

BOA. D. BŞM. BNE. d. 16431.

BOA. D. BŞM. MHF. d. 13237.

BOA. DH. MKT. 829-48, 1323-63, 1385-103, 1410-124, 1956-21, 2427-120, 2452-100, 2458-48.

BOA. DH. TMİK. S. 46-36.

BOA. EV. d. 9692.

BOA. HR. MKT. 178-57.

BOA. HAT. 1224-47829 A, 1224-47825, 1258-48638 A, 1415-57840, 1618-57.

BOA. İ. AZN. 40-33.

BOA. İ. DH. 591-41111, 976-77074, 1032-81283, 1364-15, 1413-28,

BOA. İ. HR. 2-51, 212-12247.

BOA. İ. MVL. 22-345, 248-9053, 389-16965, 532-23879.

BOA. İ. ŞD. 71-419, 75-4434, 84-5032.

BOA. KK. d. 2458, 5820, 7520.

BOA. ML. VRD. TMT. d. 9744.

BOA. MVL. 571-72, 572-102, 670-32, 691-39, 700-6, 703-21.

BOA. NFS. d. 3190, 3205.

BOA. PLK. p. 5285.

BOA. ŞD. 1701-25, 1711-17.

BOA. Y. A. RES. 100-23.

BOA. Y. PRK. AZJ. 4-101.

BOA. Y. PRK. UM. 3-30.

TSMA. E. (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakları) 704-37, 900-94.

B. SÜRELİ YAYINLAR

Antalya, 20 Şubat 1340.

Basiret, 10 Recep 1291.

Cerîde-i Havâdis, 17 Muharrem 1286.

Hizmet, 26 Kanun-ı Evvel 1308.

Şark, 16 Şevval 1290, 20 Muharrem 1291.

Tasvir-i Efkâr, 17 Ağustos 1325, 18 Teşrin-i Sani 1325, 29 Eylül 1326.

Tercüman-ı Hakikat, 5 Şevval 1301, 28 Şevval 1301, 18 Şaban 1304, 7 Ramazan 1307, 28 Ramazan 1307.

C. DİĞER BİRİNCİ ELDEN KAYNAKLAR

CÂBÎ ÖMER EFENDİ (2003) *Câbî Tarihi, Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani - Tahlil ve Tenkidli Metin*, cilt: II, haz. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Antalya Şehrinin Nafia, Ziraat ve Sıhhat Bakanlıkları Tarafından Etüd Edilen Su Raporları (1938), Antalya Basımevi, Antalya.

CORANCEZ, O. (1816) *Itinéraire d'une Partie peu Connue de l'Asie Mineure, Contenant la Description des Régions Septentrionales de la Syrie*, Paris.

CUINET, V. (1892) *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, Paris.

DANIÉLOĞLU, D. E. (1855) Ατταλεια, υπο Δημητριου Ευστο. Δανιηλογλου,, 1850 Yılında Yapılan Bir Pamfilya Seyahati, çev. A. Özil (2010) Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.

DAVIS, E. J. (1874) *Anatolica; The Journal of a Visit to Some of the Ancient Ruined Cities. Caria, Phrygia, Lycia and Pisidya*, Londra.

KVS. Def'a 16, 1298.

KVS. Def'a 28, 1317.

MOĞOL, H. (1997) *Haritalarda Antalya*, Mehter Yayınları, Ankara.

SPRATT, T. A. B., FORBES, E. (1847) *Travels in Lycia, Milyas, and the Cibyrtis*, Londra.

İKİNCİ ELDEN KAYNAKLAR

AKTÜRE, S. (1975) 17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci, *METU Journal of the Faculty of Architecture*, 1(1) 101-28.

ANASTASSIADOU, M. (1997) *Salonique, 1830-1912 Une Ville Ottomane à l'âge des Réformes, Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri 1830-1912*, çev. I. Ergüden (1998) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

AVCI, Y. (2017) *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

ÇELİK, Z. (1987) *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century, 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, çev. S. Deringil (2019) İş Bankası Yayınları, İstanbul.

- DAYAR, E. (2017) Antalya'da Girit Göçmenleri: Göç, İskân ve Siyaset, *Toplumsal Tarih*, (279) 64-73.
- DAYAR, E. (2018a) 19. Yüzyıl Antalya'sında Mora Göçmeni Bir Aile: Moraviler, *Toplumsal Tarih*, (292) 24-33.
- DAYAR, E. (2018b) Mancarcık Kuyusu Cinayeti: 19. Yüzyılda Antalya'da Hovardalar, Azatlı Köleler ve Rakkase Kadınlar, *Cihannüma*, 4(2) 61-81.
- DAYAR, E. (2019) Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Arapları: Hacı Ömer Ağa ve Süleyman Efendi (1833-1877), *Uluslararası Antalya Kongresi II*, Mart 2019, Antalya.
- DAYAR, E. (2020) 1815 Haritası'nda Antalya Kalesi: Surlar, Kapılar ve Burçlar, *Bellekten*, LXXXIII-300, 666-716.
- DİNÇ, G. (2017) The Social and Economic Status of the Rum (Greeks) of Antalya in the First Half of the 19th Century, *ADALYA*, (20) 449-90.
- DUGGAN, T. M. P. (2019) *Some Accounts, Notices, References and Reports of the City of Antalya, and Its History Published in English During the 19th Century*, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü Yayınları, Antalya.
- ELDEM, E. GOFFMAN, D. MASTERS, B. (1999) The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. S. Yalçın (2000) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- EMECEN, F. (1991) Antalya, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul.
- ERGENÇ, Ö. (2013) *Şehir, Toplum ve Devlet. Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- FAROOQI, S. (2005) Exporting Grain From The Anatolian South West: The Power And Wealth Of Tekelioğlu Mehmed Ağa and His Magnate Household, *Provincial Elites in the Ottoman Empire* ed. A. Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno; 293-317.
- FRANGAKIS-SYRET, E. (2009) Uluslararası Önem Taşıyan Bir Akdeniz Limanının Gelişimi Smyrna (1700-1914), *İzmir 1830-1930 Unutulmuş Bir Kent Mi? Bir Osmanlı Limanından Hatıralar*, der. M. C. Symranelis, İletişim Yayınları, İstanbul; 27-58
- GÜÇLÜ, M. (2008) *II. Meşrutiyet Döneminde Antalya'nın Coğrafi ve İktisadi Vaziyeti*, Ekinci Matbaa, Antalya.
- HASTAOGLOU-MARTINIDIS, V. (2010) Doğu Akdeniz Kentlerinde Liman İnşaatının Kartografyası: 19. Yüzyıl Sonunda Teknik ve Kentsel Modernleşme, *Cities of the Mediterranean: From the Ottomans to the Present Day*, *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri* içinde, eds. B. Kolluoğlu, M. Toksöz, çev. N. Bekrtay (2015) İş Bankası Yayınları, İstanbul; 95-121.
- ILBERT, R. (1992) İskenderiye Kozmopolit Bir Kent Miydi?, *Villes Ottomanes à la fin de l'Empire, Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* eds. P. Dumont, F. Georgeon, çev. A. Berkrtay (1999) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul; 153-69.

- İNALCIK, H. (1973) The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. R. Sezer (2003) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KARACA, B. (2002) *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Fakülte Kitapevi, Isparta.
- KASABA, R. (1988) The Ottoman Empire and the World Economy, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, çev. K. Emiroğlu (1993) Belge Yayınları, İstanbul.
- KECHRİOTİS, V. (2010) 1911 Rum Cemaati Nizamnamesi 20. Yüzyılın Başında Antalya'daki Rumlar, *Toplumsal Tarih*, (201), 42-51.
- KEYDER, Ç., ÖZVEREN, Y. E., QUATERT, D. (1993) Osmanlı İmparatorluğu'nda Liman Kentleri Bazı Kuramsal ve Tarihsel Perspektifler, Port Cities of the Eastern Mediterranean, *Doğu Akdeniz Liman Kentleri (1800-1914)*, eds. Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Ouatert, çev. G. Ç. Güven (1994) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul; 121-55.
- KOLLUOĞLU, B., TOKSÖZ, M. (2010) Cities of the Mediterranean: From the Ottomans to the Present Day, *Osmanlılardan Günümüze Doğu Akdeniz Kentleri*, çev. N. Berktaş (2015) İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- MAZOWER, M. (2005) *Salonica: City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, HarperCollins, Londra.
- RAYMOND, A. (1985) Grandes Villes Arabes à l'Époque Ottomane, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. A. Berktaş (1995) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- REYHAN, C. (2000) Taşranın Osmanlı-Türk Siyasal Hayatına Etkisi Bir Açıklama Modeli, *Toplum ve Bilim*, 83 Kış 267-91.
- TEKELİ, İ. (1985) Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kentsel Dönüşüm, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul; 878-90.
- TEKELİ, İ. (1992) 19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü, Villes Ottomanes à la fin de l'Empire, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, eds. P. Dumont, F. Georgeon, çev. A. Berktaş (1999) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul; 19-31.
- YERASIMOS, S. (1992) Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine, Villes Ottomanes à la fin de l'Empire, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, eds. P. Dumont, F. Georgeon, çev. A. Berktaş (1999) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul; 1-19.
- YENİŞEHİRLİOĞLU, F. (2005) Architectural Patronage of Ayan Families in Anatolia, *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, ed. A. Anastasopoulos, Crete University Press, Rethymno; 321-39.
- ZANDI-SAYEK, S. (2000) Struggles over the Shore: Building the Quay of İzmir, 1867-1875, *City and Society: An Annual Review of the American Anthropological Association*, 12(1) 55-78.

Received: 12.03.2020; Final Text: 15.10.2020

Keywords: Antalya; 19th century; old town; townscape.

ANTALYA KALEİÇİ AND ITS SURROUNDINGS IN THE LAST PERIODS OF THE OTTOMAN EMPIRE

On the eve of the Tanzimat Period, Antalya was a traditional Ottoman city surrounded and protected by walls. The main settlement area of the city was Kaleici, which consisted of three separate sections divided by two inner walls. Kaleici had a single landward gate and was divided into various sections by large streets that extend from the exterior and interior doors to the center, and smaller streets opening from the center or large streets to the neighborhoods. The streets of Kaleici were uneven and unpaved, and the houses were mostly made of wood. Apart from the walls; the city had a bazaar, suburbs neighborhoods and gardens. The small port of the city was a separate section, located outside both the residential area and the bazaar.

Until the middle of the nineteenth century, the most important factor affecting the appearance of the city was the need for security. For this reason, the city walls were not demolished, and the city did not extend much beyond the walls. On the other hand, the traditional appearance of the city started to change slightly as of the second half of the century. Behind this change was the state's centralization process, mass migrations and the partial welfare period dated 1840 to 1890. In this period, the population of the neighbourhoods in the "suburbs" area increased, a new public center was created outside the walls and modern neighbourhoods were started to be built. In this period, the population of the neighborhoods in the "suburbs" area have increased, a new public center and modern neighborhoods have been started to build outside the walls.

This study focuses on the townscape of Antalya in the late Ottoman Empire. In the first part of the study, the traditional city which is under the domination of a local family (Tekelioğulları) is depicted in detail. The second part of the study analyzes the city's transformation since the second half of the 19th century. A response is sought to the questions of which dynamics were effective on the transformation process and what prevented it. In the conclusion part of the study, traditional Antalya and the Antalya of the Tanzimat period and the prominent actors of these periods are compared.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMLERİNDE ANTALYA KALEİÇİ VE ÇEVRESİ

Tanzimat Dönemi'nin arifesinde Antalya, surlarla kuşatılmış geleneksel bir Osmanlı kentiydi. Kentin ana yerleşim alanı, iki iç surla birbirinden ayrılan ve üç ayrı bölümden oluşan Kaleiçi idi. Tek bir dış kapı vasıtasıyla karaya açılan Kaleiçi, dış ve iç kapılardan merkeze uzanan büyük caddeler, merkezden ya da büyük caddelerden mahallelere açılan daha küçük caddeler tarafından bölünmüştü. Kaleiçi sokakları gayr-i muntazam ve kaldırımsız, evleri ise çoğunlukla ahşaptı. Surların haricinde kentin çarşısı, varoş mahalleleri ve bahçeler vardı. Kentin küçük limanı, hem yerleşim alanının hem de çarşının dışında yer alan ayrı bir bölümdü.

On dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar kentin görünümünü etkileyen en önemli faktör güvenlik ihtiyacı olmuştu. Bu nedenle sur duvarları yıktırılmamış, kent surların dışına çok az çıkmıştı. Öte yandan, yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentin geleneksel görünümü yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Bu değişimin ardında ise devletin merkezileşme çabaları, Antalya'nın maruz kaldığı kitlesel göçler ve ana hatlarıyla 1840

ila 1890 arasına tarihlenen kısmi refah dönemi vardı. Bu dönemde varoş bölgesindeki mahallelerin nüfusu artmış, surların dışında yeni bir kamusal merkez oluşturulmaya, modern mahalleler inşa edilmeye çalışılmıştı.

Bu çalışma Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Antalya'nın kentsel gelişimini ele alıyor. Çalışmanın ilk bölümünde, yerli bir ailenin (Tekelioğulları) hâkimiyeti altındaki geleneksel kent ayrıntılı şekilde tasvir ediliyor. Çalışmanın ikinci bölümü 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentin yaşadığı dönüşüme odaklanıyor. Dönüşüm süreci üzerinde hangi dinamiklerin etkili olduğu ve bu süreci neyin engellediği sorularına bir yanıt aranıyor. Çalışmanın sonunda ise geleneksel Antalya ile Tanzimat'ın Antalya'sı ve bu dönemlerde öne çıkan aktörler mukayese ediliyor.

EVREN DAYAR; B.Hist., M. Hist., PhD.

Received his bachelor's degree in History Teaching Department from Dokuz Eylül University in 2007 and master's degree on history from Akdeniz University in 2010. Earned his PhD degree in history from Akdeniz University (2016). Research interests include social history and urban history. evrendayar@gmail.com